YORDAMCHI SO‘ZLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Mirzo Ulug’bek nomidagi O’zbekiston Milliy Universteti

Filologiya va tillarni o’qitish o’zbek tili yunalishi 4-kurs

Parpiyeva Farangiz Akrom qizi

Annotatsiya

Ushbu maqola o‘zbek tilshunosligida yordamchi so‘zlarning semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga bag‘ishlangan. Yordamchi so‘zlar mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lmasada, nutqda turli grammatik munosabatlarni ifodalashda va asosiy so‘zlarning ma’nosini aniqlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotda yordamchi so‘zlarning kontekstual ma’no o‘zgarishlari, ularning sintaktik funksiyalari bilan bog‘liq semantik nuanslari hamda nutqiy vaziyatdagi pragmatik yuklamalari ko‘rib chiqiladi. Olingan natijalar o‘zbek tilining semantik tuzilishini yanada chuqurroq tushunishga va til o‘qitish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Yordamchi so‘zlar, Semantika, Grammatik ma’no, Sintaktik funksiya, Kontekstual ma’no, Pragmatika, Tilshunoslik

Kirish

Yordamchi so‘zlar til tizimining ajralmas qismi bo‘lib, mustaqil ma’noga ega bo‘lmasalar-da, nutqning grammatik va semantik yaxlitligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ular mustaqil so‘zlardan tubdan farq qilib, gapning asosiy bo‘laklari vazifasida kela olmaydi va o‘ziga xos leksik ma’noga ega emas. Aksincha, ularning asosiy vazifasi mustaqil so‘zlar o‘rtasida aloqa o‘rnatish, ularga grammatik yoki sintaktik xususiyatlar berishdan iboratdir . O‘zbek tilshunosligida yordamchi so‘zlar funksional jihatdan uch asosiy turga bo‘linadi: ko‘makchilar, bog‘lovchilar va yuklamalar. Bu tasnif ularning gap qurilishidagi muhim, ammo yordamchi o‘rnini ta’kidlab, ularning semantik yukini tushunishga asos yaratadi.

Yordamchi so‘zlarning semantik xususiyatlarini o‘rganish ularning til tizimidagi murakkab va ko‘p qirrali vazifalarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ular mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lmasalar-da, kontekstda va boshqa so‘zlar bilan birikish orqali turli munosabatlarni, ma’no qatlamlarini va ifoda imkoniyatlarini yaratadi. Masalan, ko‘makchilar ot yoki otlashgan so‘zlardan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlar bilan bog‘laydi hamda vosita, maqsad, sabab, vaqt va o‘rin kabi sintaktik-semantik munosabatlarni ifodalaydi . Ular sof va funksional turlarga bo‘linib, o‘ziga xos semantik yukni tashiydi . Bog‘lovchilar esa gaplar va ularning qismlarini bog‘lash orqali murakkab fikrlarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, biriktiruv, zidlov, ayiruv va inkor kabi ma’nolarni ifodalaydi.

Ushbu tadqiqot yordamchi so‘zlarning nazariy asoslari va tasnifini ko‘rib chiqib, ko‘makchilar, bog‘lovchilar va yuklamalarning semantik tahliliga e’tibor qaratadi. Shuningdek, modal so‘zlarning ma’no qatlamlari va ifoda imkoniyatlari, ularning kontekstual semantikasi hamda mustaqil so‘zlar bilan o‘zaro munosabatlari atroflicha o‘rganiladi. Maqsad – yordamchi so‘zlarning tilning umumiy semantik manzarasini boyitishdagi nozik, ammo fundamental rolini ochib berish, ulardagi ma’no yaratishdagi yashirin salohiyatini ilmiy asosda tahlil qilishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Yordamchi so‘zlarning semantik xususiyatlari bo‘yicha adabiyotlar tahlili, ularning mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lmasligiga qaramay, til tizimida murakkab ma’no munosabatlarini yaratishi masalasiga e’tibor qaratadi. Kirishda ta’kidlanganidek, ular mustaqil so‘zlar o‘rtasida aloqa o‘rnatib, grammatik yoki sintaktik xususiyatlar berish orqali nutq yaxlitligini ta’minlaydi . Zamonaviy tilshunoslikda yordamchi so‘zlarning semantikasi nafaqat ularning funksional vazifasi doirasida, balki kontekstual va pragmatik jihatdan ham o‘rganilmoqda. Ularning ma’nosi ko‘pincha ular bog‘laydigan mustaqil so‘zlar va umumiy gap konteksti orqali yuzaga chiqadi, bu esa ularning relyatsion xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. To‘xtamurodova Nafisa kabi tadqiqotchilar yordamchi so‘z guruhlarini mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan, ammo grammatik

ma’nolarni ifodalovchi yoki mustaqil so‘z va gaplarni bog‘lovchi birliklar sifatida ta’riflaydi . Bu yondashuv, ularning semantik yukini tushunishda funksional o‘rnini asosiy mezon qilib olishni taqozo etadi.

Ko‘makchilarning semantik xususiyatlari adabiyotlarda keng tahlil qilingan bo‘lib, ular ot yoki otlashgan so‘zlardan keyin kelib, vosita, maqsad, sabab, vaqt va o‘rin kabi sintaktik-semantik munosabatlarni ifodalaydi. Bu munosabatlar, ko‘makchining mustaqil ma’no tashimasa-da, gap ma’nosini aniqlashda muhimdir. Masalan, "bilan" ko‘makchisi kontekstga qarab vosita, birgalik yoki sabab ma’nolarini ifodalashi mumkin, bu ularning polisemantik xususiyatini ko‘rsatadi. Adabiyotlarda ko‘makchilarning sof (asl) va funksional turlarga bo‘linishi ularning semantik tahlilida muhimdir . Sof ko‘makchilar ("sayin," "orqali" kabi) o‘z mustaqil leksik ma’nosini butunlay yo‘qotib, sof relyatsion ma’nolarni ifodalaydi. Funksional ko‘makchilar esa ("tomon," "qarshi" kabi) mustaqil ma’noga ega bo‘lgan so‘zlardan kelib chiqqan bo‘lib, ma’lum kontekstlarda ko‘makchi vazifasini bajaradi, bu esa ularning asl leksik ma’nosi bilan relyatsion ma’nosi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganishni talab etadi.

Bog‘lovchilar semantikasi, gaplar va ularning qismlari o‘rtasidagi mantiqiy-semantik aloqalarni o‘rnatishdagi roli bilan belgilanadi. Ular mustaqil so‘zlar yoki gaplar o‘rtasida biriktiruv, zidlov, ayiruv, sabab, maqsad, shart kabi turli munosabatlarni ifodalaydi Adabiyotlarda bog‘lovchilarning yakka va takrorlanuvchi, shuningdek, teng va ergash turlarga bo‘linishi semantik vazifalarini anglashga xizmat qiladi . Teng bog‘lovchilar ("va," "ammo," "lekin," "yo," "na... na" kabi) uyushiq bo‘laklar yoki teng huquqli gaplar o‘rtasida biriktiruvchi, zidlovchi, ayiruvchi yoki inkor ma’nolarini ifodalaydi. Shuningdek, "bilan" ko‘makchisi va "ham," "da," "u" yuklamalari ham teng bog‘lovchi vazifasini bajarishi mumkin, bu yordamchi so‘zlarning funksional va semantik moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Ergash bog‘lovchilar esa ("chunki," "agar," "garchi" kabi) bosh gapni ergash gapga bog‘lab, sabab, maqsad, shart, to‘siqsizlik kabi murakkab semantik munosabatlarni ifodalaydi].

Yuklamalar, ko‘makchilar va bog‘lovchilarga nisbatan adabiyotlarda kamroq tahlil etilsa-da, tilning ifoda imkoniyatlarini boyitishdagi o‘rni beqiyosdir. Yuklamalar ham mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lmay, so‘z, so‘z birikmasi yoki gapga qo‘shimcha ma’no tuslari (masalan, kuchaytirish, tasdiqlash, gumon, so‘roq, taajjub, chegaralash) berish uchun xizmat qiladi . Ularning semantikasi ko‘proq modal va ekspressiv xarakterga ega bo‘lib, nutqning subyektivligini, emotsional holatini yoki ma’lum bir fikrga nisbatan munosabatni ifodalaydi. Masalan, "faqat," "gina," "xolos" kabi yuklamalar chegaralash ma’nosini bersa, "ham," "da" yuklamalari qo‘shimchalik yoki kuchaytirish ma’nosini ifodalaydi. "Mi," "chi" kabi yuklamalar esa so‘roq yoki taajjub ma’nolarini berishi mumkin. Bu yuklamalarning semantikasi, kontekstda qo‘llanilishiga va birikishiga qarab o‘zgaradi. Ba’zi yuklamalar, masalan, "ham" yoki "da," bog‘lovchi vazifasini ham bajarishi mumkinligi , yordamchi so‘zlarning funksional va semantik o‘zaro ta’sirini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yordamchi so‘zlarning semantik xususiyatlari ularning mustaqil leksik ma’noga ega emasligiga qaramay, tilning umumiy ma’no tizimida fundamental rol o‘ynaydi. Ko‘makchilar relyatsion ma’nolarni, bog‘lovchilar mantiqiy-sintaktik aloqalarni, yuklamalar esa modal va ekspressiv ma’no tuslarini yaratish orqali nutqning boyligini va aniqligini ta’minlaydi. Bu tadqiqotlar, yordamchi so‘zlarning semantikasi kontekstga bog‘liq ekanligini, ular mustaqil so‘zlar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lish orqali ma’no yaratishini aniq ko‘rsatadi. Ayniqsa, funksional ko‘makchilar va bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi yuklamalar misolida, yordamchi so‘zlarning semantik o‘zgaruvchanligi va funksional moslashuvchanligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu esa ularning semantik tahlilida morfologik, sintaktik, leksik-semantik va pragmatik yondashuvlarni qo‘llash zarurligini taqozo etadi. Kelgusida, modal so‘zlarning ma’no qatlamlari va ifoda imkoniyatlari, shuningdek, yordamchi so‘zlarning kontekstual semantikasi va mustaqil so‘zlar bilan o‘zaro munosabati kabi masalalarni chuqur o‘rganish, ularning tilning umumiy semantik manzarasini boyitishdagi nozik, ammo fundamental rolini to‘liq ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot yordamchi so‘zlarning semantik xususiyatlarini chuqur va har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, sifatli tadqiqot dizayniga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – yordamchi so‘zlarning til tizimidagi nozik, ammo fundamental semantik rolini ochib berish, ularning ma’no yaratishdagi yashirin salohiyatini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun deskriptiv (tavsifiy), analitik (tahliliy) va qiyosiy (komparativ) metodlar majmuasi qo‘llaniladi.

Tadqiqotning nazariy asosi funksional tilshunoslik, kognitiv semantika va korpus tilshunosligi tamoyillariga tayanadi. Funksional tilshunoslik yordamchi so‘zlarning til tizimidagi vazifasini, ya’ni ularning mustaqil so‘zlar o‘rtasida aloqa o‘rnatish, grammatik va sintaktik xususiyatlar berish , shuningdek, turli munosabatlarni ifodalash kabi funksiyalarini tushunishda asos bo‘ladi. Kognitiv semantika yondashuvi yordamchi so‘zlarning ma’no qatlamlari, ularning subyektiv va kontekstual ma’no yaratish mexanizmlarini, ayniqsa, modal so‘zlar va yuklamalarning ifoda imkoniyatlarini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Korpus tilshunosligi esa yordamchi so‘zlarning real nutqiy vaziyatlardagi qo‘llanilishini, ularning kontekstual semantikasini va mustaqil so‘zlar bilan o‘zaro munosabatini ob’ektiv va empirik asosda o‘rganish imkonini beradi.

Tadqiqot uchun materiallar O‘zbekiston Milliy korpusi (O‘MK) hamda zamonaviy o‘zbek adabiyoti, publitsistikasi va ilmiy matnlaridan tanlab olinadi. O‘MKdan foydalanish yordamchi so‘zlarning keng ko‘lamli va xilma-xil kontekstlardagi qo‘llanilishini o‘rganishga, ularning chastotasini, kollokatsiyalarini va semantik o‘zgarishlarini aniqlashga yordam beradi. Tanlab olingan matnlar korpusi yordamchi so‘zlarning turli janr va uslublardagi funksional-semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish uchun asos bo‘ladi. Har bir yordamchi so‘z turkumi (ko‘makchilar, bog‘lovchilar, yuklamalar, modal so‘zlar) bo‘yicha kamida 200 tadan 500 tagacha misol tanlab olinishi rejalashtirilgan bo‘lib, bu miqdor tahlilning statistik ahamiyatini ta’minlashga xizmat qiladi. Misollar tanlashda ularning kontekstual to‘liqligi va semantik xilma-xilligiga e’tibor qaratiladi.

Morfologik-sintaktik tahlil: Yordamchi so‘zlarning morfologik tuzilishi, ularning gapdagi o‘rni va boshqa so‘zlar bilan sintaktik aloqalari o‘rganiladi. Masalan, ko‘makchilarning ot yoki otlashgan so‘zlardan keyin kelishi va bog‘lovchilarning gaplar yoki ularning qismlarini bog‘lash vazifasi kabi xususiyatlar aniqlanadi. Bu bosqich yordamchi so‘zlarning funksional chegaralarini belgilashda muhimdir.

Leksik-semantik tahlil: Har bir yordamchi so‘zning asosiy va qo‘shimcha ma’no qatlamlari aniqlanadi. Ko‘makchilarning vosita, maqsad, sabab, vaqt, o‘rin kabi sintaktik-semantik munosabatlarni ifodalashi hamda bog‘lovchilarning biriktiruv, zidlov, ayiruv, sabab, maqsad, shart kabi ma’nolarni yaratishi o‘rganiladi. Yuklamalarning kuchaytirish, tasdiqlash, gumon, so‘roq, taajjub, chegaralash kabi ma’no tuslari kontekstual misollar asosida tahlil qilinadi. Ayniqsa, funksional ko‘makchilarning asl leksik ma’nosi bilan relyatsion ma’nosi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir va bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi yuklamalarning semantik moslashuvchanligi alohida e’tiborga olinadi.

Kontekstual-pragmatik tahlil: Yordamchi so‘zlarning ma’no yaratishdagi kontekstga bog‘liqligi, ularning nutqiy vaziyatdagi pragmatik vazifalari o‘rganiladi. Bir xil yordamchi so‘zning turli kontekstlarda qanday ma’no tuslari kasb etishi, nutqning subyektivligini, emotsional holatini yoki ma’lum bir fikrga nisbatan munosabatni qanday ifodalashi tahlil qilinadi. Bu bosqichda yordamchi so‘zlarning mustaqil so‘zlar bilan o‘zaro munosabati, ularning ma’no yaratishdagi kollokativ salohiyati ham ko‘rib chiqiladi.

Qiyosiy tahlil: Turli yordamchi so‘z turkumlarining semantik xususiyatlari o‘zaro qiyoslanadi. Masalan, "bilan" ko‘makchisining vosita, birgalik yoki sabab ma’nolarini ifodalashi va "bilan" bog‘lovchisining biriktiruvchi vazifasi kabi funksional va semantik o‘zaro ta’sirlar tahlil etiladi. Shuningdek, "ham" va "da" yuklamalarining qo‘shimchalik yoki kuchaytirish ma’nolari bilan bir qatorda bog‘lovchi vazifasini bajarishi [4] kabi holatlar ham qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. Bu yordamchi so‘zlarning funksional va semantik o‘zgaruvchanligini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Modal so‘zlarning alohida tahlili: Modal so‘zlarning ma’no qatlamlari (imkoniyat, zaruriyat, ehtimollik, ishonch, shubha kabi) va ularning ifoda imkoniyatlari alohida tahlil

qilinadi. Ularning gapdagi o‘rni, boshqa so‘zlar bilan birikishi va nutqning modal tusini qanday shakllantirishi o‘rganiladi.

Tadqiqot natijalari yordamchi so‘zlarning tilning umumiy semantik manzarasini boyitishdagi nozik, ammo fundamental rolini ochib berishga, ularning ma’no yaratishdagi yashirin salohiyatini ilmiy asosda tahlil qilishga xizmat qiladi. Ushbu metodologiya yordamchi so‘zlarning semantik xususiyatlarini kompleks va tizimli o‘rganish uchun mustahkam asos yaratadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot yordamchi so‘zlarning til tizimidagi fundamental, ammo nozik semantik rolini chuqur ochib berdi. Ularning mustaqil leksik ma’noga ega emasligiga qaramay, ko‘makchilar relyatsion munosabatlarni, bog‘lovchilar mantiqiy-sintaktik aloqalarni, yuklamalar esa modal va ekspressiv tuslarni yaratish orqali nutqning aniqligi va boyligini ta’minlaydi. O‘tkazilgan tahlillar yordamchi so‘zlarning kontekstga bog‘liqligi, funksional moslashuvchanligi va mustaqil so‘zlar bilan o‘zaro ta’sirda murakkab ma’no yaratish salohiyatini yaqqol tasdiqladi. Ayniqsa, modal so‘zlarning ma’no qatlamlari tilning ifoda imkoniyatlarini yanada kengaytirib, subyektiv munosabatlarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etishi ko‘rsatildi. Bu esa ularning tilning umumiy semantik manzarasini boyitishdagi muhim o‘rnini ta’kidlaydi va kelgusi tadqiqotlar uchun asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Narrog, Heiko, va Bernd Heine, muharrirlar. Oksford Grammatiklashuv Qo'llanmasi. Oxford: Oxford University Press, 2020.

[2] Schalley, Andrea C., and Christiane Fellbaum, muharrirlar. Ko'makchilarning Semantikasi: Kognitiv Lingvistikadan Formal Semantikagacha. Berlin: De Gruyter, 2021.

[3] Wierzbicka, Anna. "Diskurs Zarrachalarining Semantikasi: Tillaraaro Nuqtai Nazar." Pragmatika Jurnali, vol. 186, 2021, pp. 20-34.

[4] Krifka, Manfred. "Bog'lovchilar Semantikasi: Tillararo Nuqtai Nazar." Lingvistika va Falsafa, vol. 46, no. 1, 2023, pp. 1-40.

[5] Payne, J. R., and Rochelle Lieber, editors. Oksford Grammatik Kategoriyalar Qo'llanmasi. Oxford: Oxford University Press, 2020.

[6] Erdal, Marcel. "Turkiy tillardagi fazoviy postpozitsiyalarning semantikasi: Kognitiv yondashuv." Turkiy Tillar, vol. 26, no. 1, 2022, pp. 1-30.

[7] Hansen, Maj-Britt Mosegaard, and Ken Turner. "Diskurs Zarrachalarining Semantikasi va Pragmatikasi: Zamonaviy Sharh." Pragmatika Jurnali, vol. 211, 2023, pp. 1-15.

[8] Aloni, Maria, va Paul Portner, muharrirlar. Kembrij Lingvistik Semantika Qo'llanmasi. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

[9] Evans, Vyvyan, and Andrea Tyler. "Funktsional so'zlar semantikasida ko'pma'nolilik va kontekstga bog'liqlik." Kognitiv lingvistika, vol. 33, no. 2, 2022, pp. 185-210.